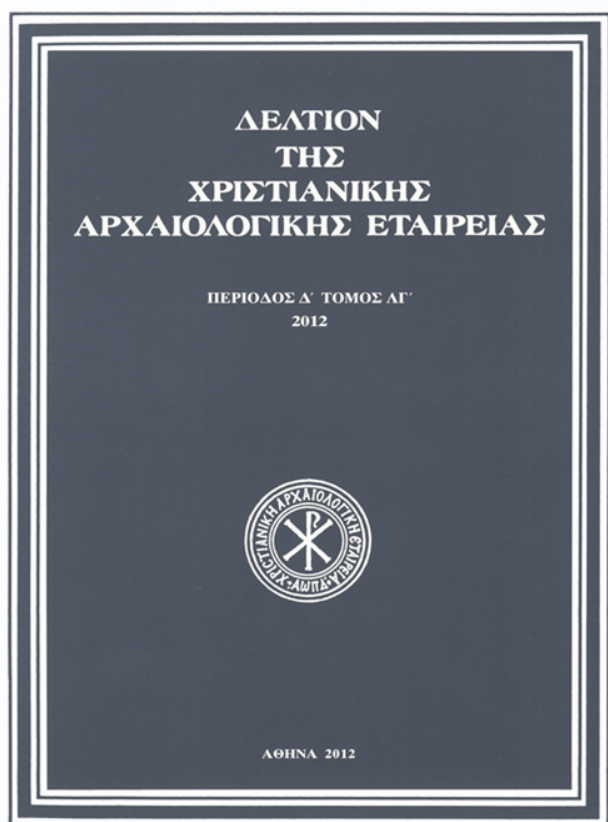

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 33 (2012)

Δελτίον ΧΑΕ 33 (2012), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημήτρη Κωνστάντιου (1950-2010)

Ακολουθώντας τα βήματα του Διονυσίου του εκ Φουρνά

Μαρία ΒΑΣΙΛΑΚΗ

doi: [10.12681/dchae.1268](https://doi.org/10.12681/dchae.1268)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΑΣΙΛΑΚΗ Μ. (2014). Ακολουθώντας τα βήματα του Διονυσίου του εκ Φουρνά. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 33, 379–386. <https://doi.org/10.12681/dchae.1268>

Μαρία Βασιλάκη

ΑΚΟΛΟΥΘΩΝΤΑΣ ΤΑ ΒΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ*

Το άρθρο αυτό εξετάζει την καλλιτεχνική και λογοτεχνική παραγωγή του Διονυσίου του εκ Φουρνά σε μια προσπάθεια αποτίμησης τόσο του ίδιου όσο και του έργου του. Εστιάζει σε έργα-κλειδιά της δραστηριότητάς του, που βοηθούν να κατανοήσουμε σε βάθος το μέγεθος της προσφοράς του στην καλλιτεχνική δημιουργία κατά το πρώτο μισό του 18ου αιώνα. Τι εκπροσωπεί ο Διονύσιος στην καλλιτεχνική παραγωγή του 18ου αιώνα; Ή ακόμα περισσότερο τι καινούργιο φέρνει στη θρησκευτική τέχνη του 18ου αιώνα; Στο πλαίσιο αυτό ανασύρονται πληροφορίες του βίου του, που επιτρέπουν την καλύτερη κατανόηση του έργου του. Τέλος διερευνάται σε ποιο βαθμό η Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης βοηθά να κατανοήσουμε τον Διονύσιο τον εκ Φουρνά ως καλλιτέχνη, αλλά και τη συνεισφορά του στην καλλιτεχνική και γενικότερα την πνευματική ατμόσφαιρα της εποχής του.

This article examines the artistic and literary production of Dionysios of Fourná in an attempt to evaluate him and his work. It focuses on his key works, which help us to understand the scale of his contribution to the artistic creation in the first half of the 18th century. What does Dionysios represent in the artistic production of the 18th century? Or, more importantly, what new did he bring to the religious art of the 18th century? In this context details about his life are discussed, which allow a better understanding of his work. Finally, this article investigates the question to what degree does the Hermeneia [the Painter's Manual] help us in understanding Dionysios of Fourná as an artist, as well as his contribution to the artistic and generally the spiritual environment of his time.

Στην ημερίδα την αφιερωμένη στη μνήμη του Δημήτρη Κωνσταντίου επέλεξα να μιλήσω για ένα θέμα, που από μια πρώτη ματιά φαίνεται ασυνήθιστο για τα μέχρι σήμερα ερευνητικά μου ενδιαφέροντα. Γιατί όσοι με παρακολουθούν γνωρίζουν ότι συνήθως κινούμαι μεταξύ του 14ου και του 15ου αιώνα. Κι έτσι με τον 18ο αιώνα, με τον οποίο ασχολούμαι εδώ, «ακολουθώντας τα βήματα του Διονυσίου του εκ Φουρνά», δεν είχα μέχρι σήμερα ιδιαίτερη σχέση. Όμως στην πράξη έχω αρκετές

φορές «ακουμπήσει» την περίπτωση του Διονυσίου του εκ Φουρνά. Για παράδειγμα, μελετώντας, τα ανθίβολα του Μουσείου Μπενάκη, ανέτρεξα στις πληροφορίες που παραθέτει στην *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*. Συγκεκριμένα στο κεφάλαιο «Πώς να εβγάλης ανθίβολα» περιγράφει με κάθε λεπτομέρεια τη διαδικασία μέσα από την οποία ένας ζωγράφος μπορεί να δημιουργήσει το ακριβές αντίγραφο μιας παράστασης είτε από εικόνα είτε από τοιχογραφία¹. Με τον Διονύσιο «συναν-

Λέξεις κλειδιά

18ος αιώνας, Άγιον Όρος, Διονύσιος ο εκ Φουρνά, Τοιχογραφίες, Φορητές εικόνες.

Keywords

18th century, Mt. Athos, Dionysios of Fourná, Wall paintings, Portable icons.

* Και από τη θέση αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους συναδέλφους μου Ευθύμιο Τσιγαρίδα και Γιώργο Κακαβά καθώς και τον αγαπημένο μου μαθητή και υποψήφιο διδάκτορα Νίκο Λιβανό χωρίς τη βοήθεια και τη γενναιοδωρία των οποίων το κείμενο αυτό θα ήταν πιο φτωχό.

¹ Μ. Βασιλάκη, *Από τους εικονογραφικούς οδηγούς στα σχέδια εργασίας των μεταβυζαντινών ζωγράφων. Το τεχνολογικό υπόβαθρο της βυζαντινής εικονογραφίας*, Ίδρυμα Γουλανδρή Χορν,

Αθήνα 1995. Η ίδια, «Γύρω από την τεχνολογία των μεταβυζαντινών εικόνων», *Τεχνογνωσία στη Λατινοκρατούμενη Ελλάδα. Πρακτικά Συνεδρίου (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη 1997)*, Αθήνα 2000, 195-206. Η ίδια, «Workshop Practices and Working Drawings of Icon Painters», Ε. Haustein Bartsch και Ν. Chatzidakis, επιμ., *Greek Icons. Proceedings in Memory of Manolis Chatzidakis (Recklinghausen 1998)*, Αθήνα και Recklinghausen 2007, 71-75.

τηθήκαμε» και στην έρευνα που έκανα για τον ζωγράφο Μανουήλ Πανσέληνο με αφορμή την ανακοίνωσή μου για το Συνέδριο «Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του» και την επακόλουθη δημοσίευσή της στα Πρακτικά του Συνεδρίου². Και σε αυτή την περίπτωση προσπάθησα να σταχυολογήσω όλες τις πληροφορίες που η *Ερμηνεία* παρέχει για τον ζωγράφο αυτό, υπαρκτό ή μη, αυτό δεν είναι εδώ το θέμα μας.

Αλλά ακόμα και αν δεν μου είχαν δοθεί οι παραπάνω ευκαιρίες για να «ακουμπήσω», όπως είπα, τον Διονύσιο τον εκ Φουρνά και το έργο του, ποιός από μας που μελετά ζητήματα εικονογραφίας της θρησκευτικής τέχνης μετά την Άλωση μπορεί να ισχυριστεί ότι δεν έχει παραπέμψει όχι μια και δυο, αλλά δεκάδες φορές στις περιγραφές που παραθέτει στο δεύτερο μέρος του Εγχειριδίου του, το τιτλοφορούμενο *Εικονογραφία*; Καταλαβαίνετε πως αν ο Διονύσιος ζούσε στις μέρες μας, όπου πολλές φορές η σπουδαιότητα του έργου ενός επιστήμονα κρίνεται επί τη βάση των βιβλιογραφικών αναφορών σε αυτό, δηλαδή αριθμητικά, είναι το γνωστό πια σε όλους μας Citations Index, ο Διονύσιος προφανώς θα μας είχε ξεπεράσει όλους στον αριθμό των παραπομπών στην *Ερμηνεία* του.

Όμως στην πραγματικότητα τον Διονύσιο τον εκ Φουρνά δεν μου είχε δοθεί η ευκαιρία να γνωρίσω σε βάθος, μέχρι τη στιγμή που επέλεξα να μιλήσω γι' αυτόν σ' ένα Συμπόσιο αφιερωμένο στη μνήμη του αγαπημένου μας Δημήτρη Κωνσταντίου, θεωρώντας ότι αυτό είναι ένα θέμα που αρμόζει στην περίπτωση. Και πρέπει να πω, πως επιχειρώντας να εισέλθω λίγο πιο κάτω από την επιφάνεια στην περίπτωση του Διονυσίου του εκ Φουρνά, γοητεύτηκα τόσο από τον ίδιο όσο και από το έργο του. Όλοι έχουμε ανατρέξει και παραπέμψει πολλές φο-

ρές στην *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*³, αλλά δεν είναι σε όλους γνωστό ότι η *Ερμηνεία* δεν είναι το μοναδικό έργο του Διονυσίου. Πόσοι γνωρίζουν ότι ο Διονύσιος επίσης συντάξε την *Ακολουθία του αγίου ιερομάρτυρος Σεραφείμ του αρχιεπισκόπου Φαναρίου και Νεοχωρίου*, που τυπώθηκε στη Βενετία το 1745⁴, τον αυτόγραφο *Νομοκάνονα* για τη Μονή της Ζωοδόχου Πηγής το 1741, ο οποίος έχει σωθεί στον κώδικα ΕΒΕ αρ. 4042 της Εθνικής Βιβλιοθήκης Αθηνών⁵, τον *Παρακλητικό κανόνα* στην εικόνα της Παναγίας Προυσιώτισσας⁶, καθώς και επιγράμματα και επιστολές, που σώθηκαν στον κώδικα αρ. 37 του Μουσείου Μπενάκη, που είναι γνωστός ως ο *Κώδιξ της Μονής Ζωοδόχου Πηγής Φουρνά*⁷;

Πόσοι από μας χρειάστηκε να σταθούμε στον *Βίο του Διονυσίου* και στα γεγονότα της ζωής του, όπως τα κατέγραψε ο συντοπίτης του, ιερομόναχος και δάσκαλος του Γένους, Θεοφάνης ο εξ Αγράφων (1705-1784), διάδοχος του Διονυσίου, όπως ο ίδιος δηλώνει στη Μονή Ζωοδόχου Πηγής του Φουρνά; Ο βίος του Διονυσίου δημοσιεύτηκε το 1937-1938 από τον Κωνσταντίνο Δημαρά στο περιοδικό *Ελληνικά* μαζί με μια πολύ κατατοπιστική εισαγωγή για τα εμπλεκόμενα πρόσωπα, τον Θεοφάνη και τον Διονύσιο, αλλά και γενικότερα για το κλίμα της εποχής⁸. Συγκεκριμένα ο Δημαράς γράφει για τον Θεοφάνη: «Με τέτοιες πεποιθήσεις και τέτοιαν αντίληψη της παράδοσης οι άνθρωποι αυτοί προετοίμασαν και ελάμπρυναν την τόσο σύντομη νεοελληνική Αναγέννηση του τέλους του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα». Η δημοσίευση του Δημαρά στηρίχθηκε σε αντίγραφο του Βίου, που έγινε από τον ιερομόναχο Στέφανο Φίλη το 1819, ενώ το παλαιότερο αντίγραφο του Βίου του Διονυσίου σώζεται στον κώδικα αρ. 37 του

² Μ. Βασιλάκη, «Υπήρξε Μανουήλ Πανσέληνος;», *Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του*, Αθήνα 1999, 39-51.

³ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ *Ερμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης καὶ αἱ κύρια αὐτῆς ἀνέκδοτοι πηγαί, ἐκδομένη μετὰ Προλόγου νῦν τὸ πρῶτον πλήρως κατὰ τὸ πρωτότυπον αὐτῆς κείμενον* υπό Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Ἐν Πετρούπολει 1909.

⁴ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Ἱερομάρτυρος Σεραφεῖμ, ἀρχιεπισκόπου Φαναρίου καὶ Νεοχωρίου, τοῦ θαυματοργοῦ. Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα, καὶ μετ' ἐπιμελείας ὅτι πλείστης διορθωθείσα. Ἐνετίῃσι αὐμὲ 1745. Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι. E. Legrand, L. Petit, H. Pernot, *Bibliographie Hellénique, ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, Παρίσι 1918, 324-327. S. Eustratiades, «Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Laura on Mount Athos with Notices from Other Libraries», *Harvard Theological Studies* 12 (1925), 64. L. Petit, *Bibliographie des acolouthies grecques* (Subsi-*

dia Hagiografica, 16), Βρυξέλλες 1926, 251.

⁵ Κ. Δημαράς, «Θεοφάνους του εξ Αγράφων βίος του Διονυσίου του εκ Φουρνά», *Ελληνικά* 10 (1937-1938), 232, 271, εικ. 2 στη σ. 239. Π. Νικολόπουλος, «Ο έπανευρισκόμενος νομοκανονικός κώδιξ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ», *Σύναξις Εὐγένιος ὁ Αἰτωλὸς καὶ ἡ ἐποχὴ του*, Αθήνα 1986, 644-670.

⁶ Κ. Μητσάκης, «Ένας πατριωτικός ασματικός κανόνας του ΙΗ' αιώνα: ο Παρακλητικός Κανόνας στην εικόνα της Παναγίας Προυσιώτισσας του Διονυσίου του εκ Φουρνά», *Διονύσιος ο εκ Φουρνά και το έργο του (Καρπενήσιον 11-14 Οκτωβρίου 1996)*, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 2003, 483-505.

⁷ Λεπτομερής αναφορά στο περιεχόμενο του κώδικα αυτού γίνεται στο G. Kakavas, *Dionysios of Fourna. Artistic Creation and Literary Description*, Leiden 2008, 233-244.

⁸ Δημαράς, ό.π., 213-279.

Μουσείου Μπενάκη⁹. Ο Θεοφάνης φαίνεται να αγνοεί κάποια βασικά βιογραφικά στοιχεία του Διονυσίου, όπως για παράδειγμα, το γεγονός ότι πατέρας του ήταν ο ιερέας Παναγιώτης Χαλκιάς, πληροφορία που βρίσκουμε σε ένα από τα επιγράμματα του Διονυσίου¹⁰. Στην πραγματικότητα ο *Βίος του Διονυσίου του εκ Φουρνά* από τον Θεοφάνη τον εξ Αγράφων δεν εξαντλεί όλα τα επεισόδια ενός βίου γεμάτου πνευματικά ενδιαφέροντα, αλλά και συνεχείς μετακινήσεις, τις οποίες αξίζει να παρακολουθήσουμε:

- Το 1707 σε ηλικία 12 ετών και έχοντας χάσει και τους δυο γονείς του πηγαίνει από τον Φουρνά στην Κωνσταντινούπολη με σκοπό να μάθει τα εγκύκλια γράμματα.

- Το 1711 μεταβαίνει από την Κωνσταντινούπολη στο Άγιον Όρος, σε ηλικία 16 ετών. Αναστηλώνει και εγκαθίσταται στο κελλί του Προδρόμου στις Καρυές, που αποτελούσε εξάρτημα της Μονής Κουτλουμουσίου.

- Το 1727 επιστρέφει στον γενέθλιο τόπο του, τον Φουρνά, συνοδευόμενος από τον μαθητή του Κύριλλο Φωτεινό από τη Χίο και θα παραμείνει για έναν χρόνο για τοιχογραφήσει τον ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα¹¹. Στην περίοδο αυτή χρονολογούνται οι επιστολές που ανταλλάσσει με τον δάσκαλο του Γένους Αναστάσιο Γόρδιο (1654/5-1729) και στις οποίες ο Διονύσιος εμφανίζεται να ζητά και να παίρνει απαντήσεις για ζητήματα δογματικά που άπτονται εικονογραφικών θεμάτων¹².

- Το 1728 επιστρέφει στις Καρυές και παραμένει μέχρι το 1733.

- Το 1729 και ενώ βρίσκεται στις Καρυές, αρχίζει να συγγράφει την *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης* με τη βοήθεια του μαθητή του Κυρίλλου Φωτεινού από τη Χίο, που ήταν εγγράμματος.

- Το 1733 ολοκληρώνει τη συγγραφή της *Ερμηνείας*. Την ίδια χρονιά εγκαταλείπει το Άγιον Όρος ως τον μόνιμο τόπο εγκαταβίωσής του και επιστρέφει στον Φουρνά. Τον ακολουθούν αρκετοί μαθητές του, όπως ο Κύριλλος. - Μεταξύ 1733 και 1738 παραμένει στον Φουρνά.

- Το 1739 επιστρέφει για σύντομο διάστημα στο Άγιον Όρος.

- Το 1740 μεταβαίνει στην Κωνσταντινούπολη και πετυχαίνει να εκδοθεί από τον πατριάρχη Νεόφυτο τον ΣΤ' σιγίλλιο για τη Μονή της Μεταμορφώσεως στον Φουρνά.

- Το 1741 επιστρέφει στον Φουρνά.

- Το 1743 εγκαινιάζει την σταυροπηγιακή Μονή της Ζωοδόχου Πηγής και γίνεται ο ηγούμενός της.

- Το 1744/45 πεθαίνει. Ως προς τον τόπο θανάτου του παρόλο που έχει υποστηριχθεί ότι πέθανε στην Κωνσταντινούπολη, όπου είχε μεταβεί για να εξασφαλίσει προνόμια για τη Μονή του¹³, φαίνεται πιο πιθανό να πέθανε στον γενέθλιο τόπο του και να ετάφη στη Μονή της Μεταμορφώσεως. Όμως η ολοσχερής καταστροφή της Μονής ανάμεσα στα έτη 1906-1909, δεν επιτρέπει να αναζητήσουμε τον τάφο του για να διαπιστώσουμε αν πράγματι ετάφη εκεί. Ο Διονύσιος υπολογίζεται ότι ήταν τότε περίπου 70 ετών.

Σημαντική βοήθεια στην περιπλάνησή μου στον Διονύσιο τον εκ Φουρνά προσέφερε η διατριβή του Γιώργου Κακαβά, *Dionysios of Fourni. Artistic creation and literary description*¹⁴. Πρόκειται για ένα σημαντικό βιβλίο, που αποτιμά την περίπτωση του Διονυσίου, όπως και ο ίδιος ο τίτλος δηλώνει, τόσο μέσα από την καλλιτεχνική όσο και μέσα από την λογοτεχνική παραγωγή του. Αυτό ακριβώς επιχειρώ κι εγώ με τούτο το κείμενο, θέτοντας κάποια βασικά ζητήματα σε μια προσπάθεια να κατανοήσουμε πληρέστερα τόσο τον ίδιο τον Διονύσιο ως προσωπικότητα όσο και το έργο του.

Θα εστιάσω σε δυο ερωτήματα, που τα θεωρώ θεμελιώδη. *Πρώτον*: Τί εκπροσωπεί ο Διονύσιος μέσα στην καλλιτεχνική παραγωγή του 18ου αιώνα; Ή ακόμα περισσότερο τί καινούργιο φέρνει στη θρησκευτική τέχνη του πρώτου μισού του 18ου αιώνα;

Δεύτερον: Τί θέση καταλαμβάνει η *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης* μέσα στο πνευματικό και καλλιτεχνικό έργο του Διονυσίου και σε ποιο βαθμό μας βοηθά να κατανοήσουμε τον ίδιο και το έργο του;

⁹ Περιέχεται στις σελίδες 73-80 του κώδικα. Kakavas, ό.π., 61, εικ. 298-305.

¹⁰ Πρόκειται για το επίγραμμα που περιλαμβάνεται στη σελίδα 27 του κώδικα αρ. 37 του Μουσείου Μπενάκη. Kakavas, ό.π., 73, εικ. 307.

¹¹ Οι τοιχογραφίες που ο Διονύσιος ζωγράφισε για τον ναό της Μεταμόρφωσης καταστράφηκαν ολοσχερώς σε πυρκαϊά το 1821.

Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, τ. 1, Αθήνα 1987, 276. Kakavas, ό.π., 83.

¹² Kakavas, ό.π., 83-92.

¹³ Την πληροφορία αυτή παρέχει ο Κ. Δημαράς υποστηρίζοντας ότι οφείλεται σε προφορική παράδοση. Δημαράς, ό.π., 240.

¹⁴ Kakavas, ό.π. σημ. 7.

Ο ζωγράφος Διονύσιος ο εκ Φουρνά και η ζωγραφική στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα

Από την εποχή που διάβαζα την *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης* προσπαθώντας να κατανοήσω τη θέση που το έργο του Μανουήλ Πανσέληνου κατέχει σε αυτήν, με γοήτευε ο θαυμασμός που ο Διονύσιος έτρεφε για τον Πανσέληνο. Συγκεκριμένα, τον φανταζόμουν να περνά ατελείωτες ώρες στον ναό του Πρωτάτου, μελετώντας τις τοιχογραφίες στους τοίχους και αντιγράφοντάς τις, όπως ακριβώς συμβουλευεί μέσα από την *Ερμηνεία* και τους άλλους ζωγράφους να κάνουν. Δεν μπορεί να είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο Διονύσιος αναστήλωσε ένα ερειπωμένο κελλί και εγκαταστάθηκε στις Καρυές. Το κελλί αυτό βρίσκεται λίγα μέτρα απόσταση από τον ναό του Πρωτάτου.

Από τις πρώτες σελίδες της *Ερμηνείας* ο Διονύσιος καταθέτει τον θαυμασμό του προς την τέχνη του Μανουήλ Πανσέληνου. Συγκεκριμένα στον Πρόλογο της *Ερμηνείας*, που φέρει τον τίτλο *Πᾶσι τοῖς τῶν ζωγράφων παισὶ καὶ τοῖς λοιποῖς φιλομαθέσι τοῖς τῷ παρόντι ἐντευξομένοις ἐν Κυρίῳ χαίρειν* παραθέτει νουθεσίες προς τους νέους ζωγράφους. Ανάμεσα στα άλλα αναφέρει και τα παρακάτω: ..... ἐπαρακινήθηκα νὰ πολυπλασιάσω τὸ ἐμπιστευθέν μοι παρὰ Κυρίου τοῦτο μικρὸν τάλαντον, τουτέστι τὴν ὀλίγην μοι ταύτην τέχνην, ὅπου μετὰ πολλοῦ κόπου καὶ χρόνου ἔμαθον σπουδάζοντας παιδιόθεν καὶ μιμούμενος κατὰ τὸ δυνατόν μοι τὸν ἐκ Θεσσαλονίκης δίκην σελήνης λάμπαντα κυρ Μανουήλ τὸν Πανσέληνον ἀπὸ τε τὰς εἰκονισθείσας παρ' αὐτοῦ ἱερᾶς εἰκόνας τε καὶ περικαλλεῖς ναοὺς ἐν τῷ ἁγίῳ νύμφῳ ὄρει τῷ Ἄθῳ ὅστις καὶ λάμπων ποτὲ εἰς τὴν ζωγραφικὴν ταύτην ἐπιστήμην ὥσάν ἢ χρυσολαμπροκίνητος σελήνη, ὑπερηκόντισε καὶ κατεκάλυψε μὲ τὴν θαυμαστήν τέχνην του ὅλους τοὺς παλαιοὺς καὶ νέους ζωγράφους, ὡς τὸν δείχνουσι σαφέστατα αἱ ἐν τοίχοις καὶ πίναξιν ὑπ' αὐτοῦ εἰκονισθεῖσαι εἰκόνες· καὶ τοῦτο θέλει τὸ καταλάβῃ ὁ καθεὶς καλῶτατα ὅπου νὰ μετέχη ὅπως οὖν ἀπὸ τὴν ζωγραφικὴν, ὅταν ἐπιμελῶς τὰς στοχασθῇ καὶ τὰς θεωρήσῃ¹⁵.

Και αμέσως πιο κάτω επανέρχεται στο θέμα της σπουδαιότητας της ζωγραφικής του Μανουήλ Πανσέληνου και γράφει: *Τούτου τοίνυν, τὴν τέχνην λέγω, ὅπου (ὡς ἔφην) μετὰ πολλοῦ κόπου παιδιόθεν ἔμαθον, ἡβουλήθη μὲ ὅλην μου τὴν ὀρεξίν νὰ τὴν πολυπλασιάσω πρὸς*

*ὠφέλειαν ὑμῶν τῶν ὁμοτέχνων μου, ἐρμηνεύοντας ταύτην ἐν τῇ παρουσίᾳ βίβλῳ μου καὶ ἐγχαράττοντας ἅπαντα τὰ μέτρα αὐτοῦ καὶ σχήματα, σαρκώματά τε καὶ χρώματα μὲ πᾶσαν ἀκρίβειαν*¹⁶. Στέκομαι σ' αυτή την τελευταία του φράση, όπου καθαρά δηλώνει πως είχε φτιάξει ανθίβολα από τις παραστάσεις του Πανσέληνου. Και η αλήθεια είναι πως μόνο έτσι μπορούμε να ερμηνεύσουμε την ομοιότητα που διαπιστώνουμε ανάμεσα σε παραστάσεις του ναού του Πρωτάτου και σε τοιχογραφίες από το κελλί του Προδρομού, όπως ο Χριστός Παντοκράτορας (Εικ. 1-2), ο Δίκαιος Νώε (Εικ. 3-4) και ο Χριστός Αναπεσών (Εικ. 5-6).

Αυτό για το οποίο πείθομαι όλο και περισσότερο είναι για το πόσα πολλά οφείλει ο Διονύσιος στον Μανουήλ Πανσέληνο. Είναι φανερό, ότι μελετώντας το έργο του έγινε ζωγράφος. Και είναι φυσικό ο ίδιος να είχε απόλυτη επίγνωση αυτού του πράγματος. Γι' αυτό δεν έπαψε στιγμή να εκφράζει τον θαυμασμό του προς τον Πανσέληνο και να παρακινεί και τους άλλους ζωγράφους να σπουδάσουν και να αντιγράψουν το έργο του.

Στο κεφάλαιο της *Ερμηνείας*, που τιτλοφορείται *Προγυμνάσια καὶ Παιδαγωγία πρὸς τὸν βουλόμενον μαθεῖν τὴν τέχνην τῆς ζωγραφικῆς*, ο Διονύσιος συμβουλεύει τους μαθητευόμενους ζωγράφους τα παρακάτω: *Γίνωσκε τὸ λοιπόν, ὃ φιλόμαthes μαθητά, πὼς ὅταν θέλῃς νὰ ἐπιχειρισθῇς αὐτὴν τὴν ἐπιστήμην, πρέπει νὰ ἐρευνήσῃς νὰ εὕρῃς τινὰ προκομμένον διδάσκαλον, τὸν ὁποῖον γλήγορα θέλεις τὸν καταλάβῃ ἀνίσως σὲ διδάξῃ καθὼς προείπομεν· εἰ δὲ καὶ τύχῃς εἰς ἁμαθὴ τίνα καὶ ἄτεχνον, κάμε καὶ σὺ καθὼς καὶ ἡμεῖς καὶ ἰδὲς μετὰ ταῦτα νὰ εὕρῃς ἐκ τοῦ περιφήμου Μανουήλ τοῦ Πανσελήνου τινὰ ἀρχέτυπα καὶ κοπίασε εἰς αὐτὰ ἱκανὸν καιρὸν, σχεδιάζοντας μὲ τὸν τρόπον ὅπου θελωμέν σε ἐρμηνεύσει παρέμπροσθεν, ἕως οὔ νὰ καταλάβῃς τὰ μέτρα τούτου καὶ σχήματα. Ἐπειτα ὕπαγε εἰς τὰς ὑπ' αὐτοῦ εἰκονισθείσας ἐκκλησίας νὰ ἐβγάλῃς ἀνθίβολα, καθὼς θελωμέν σε ἐρμηνεύσῃ*¹⁷.

Μέσα σ' αυτό το κλίμα δημιουργείται η τάση επιστροφής στη ζωγραφική των πρώιμων Παλαιολόγειων χρόνων, και σε αυτήν ο Διονύσιος διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο. Με τον τρόπο των ζωγράφων του τέλους του 13ου και των πρώτων δεκαετιών του 14ου αιώνα ζωγραφίζει ο Διονύσιος το 1711 τις τοιχογραφίες στο παρεκκλήσι του Προδρομού στο κελλί του στις Καρυές¹⁸,

¹⁵ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ *Ερμηνεία*, ό.π., 3.

¹⁶ Στο ίδιο, 3 4.

¹⁷ Στο ίδιο, 6 7.

¹⁸ Kakavas, ό.π., 245 261, εικ. 26 34, 43, 164, 166 167, 171, 174, 177 179, 213, 216 232, 246, 249 273.

Εικ. 1. Άγιον Όρος, Καρυές, ναός Πρωτάτου., Τοιχογραφία Χριστού Παντοκράτορα, περ. 1290, λεπτομέρεια.

όπως έτσι ζωγραφίζει και ο Κοσμάς από τη Λήμνο το 1721 τις τοιχογραφίες για το παρεκκλήσι του Αγίου Δημητρίου της Μονής Βατοπεδίου¹⁹ και ο Δαβίδ από τη Σελενίτσα της Β. Ηπείρου το 1715 τις τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της Παναγίας Κουκουζέλισσας στη Μονή της Μεγίστης Λαύρας και του Αγίου Νικολάου στη Μοσχόπολη και το 1727 τις τοιχογραφίες, που του αποδίδονται, στον ναό του Αγίου Ιωάννη τον Προδρόμου στη συνοικία Απόζαρι της Καστοριάς καθώς και στον ναό της Νέας Παναγίας Θεσσαλονίκης²⁰.

Δεν μπορώ να μη θαυμάσω τη ζωγραφική του Διονυσίου καθώς βλέπω τις εικόνες που ζωγράφησε για τη Μονή

Εικ. 2. Άγιον Όρος, Καρυές, παρεκκλήσι Αγίου Ιωάννη Προδρόμου. Τοιχογραφία Χριστού Παντοκράτορα του Διονυσίου του εκ Φουρνά, 1711, λεπτομέρεια.

Καρακάλλου του Αγίου Όρους²¹. Για παράδειγμα, την εικόνα με τη Σύναξη των Δώδεκα Αποστόλων (Εικ. 7), που φέρει την υπογραφή του και τη χρονολογία 1722²², αλλά και άλλες που δεν την φέρουν μεν, δεν υπάρχει όμως καμιά αμφιβολία ότι είναι δικά του έργα²³.

Τί είναι λοιπόν ο Διονύσιος ο εκ Φουρνά; Ένας ζωγράφος εγγράμματος με βαθειά θεολογική κατάρτιση,

¹⁹ Ν. Ζίας, «Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του Αγίου Δημητρίου», στο *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση-Ιστορία-Τέχνη*, τ. Α', Άγιον Όρος 1996, 309-318.

²⁰ Χατζηδάκης, ό.π. (σημ. 11), 235-237. Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Οι τοιχογραφίες του ναού της Νέας Παναγίας Θεσσαλονίκης και το κίνημα επιστροφής του 18ου αιώνα στην παράδοση της τέχνης της 'Μακεδονικής Σχολής'», *Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Οθωμανική περίοδος 1430-1912, Πρακτικά του 6ου Επιστημονικού Συμποσίου Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1994, τ. Β', 315-368.

²¹ Ε. Ν. Τσιγαρίδας, «Εικόνες του Διονυσίου του εκ Φουρνά των Αγράφων και του εργαστηρίου του», στο Ε. Τσιγαρίδας, Κ. Χρυ

σοχοΐδης, Α. Στρατή, Π. Παπαδημητρίου, Α. Τριφόπου, Γ. Φουστέρης, *Εικόνες Ιεράς Μονής Καρακάλλου*, Άγιον Όρος 2011, 201-246.

²² Στο ίδιο, αρ. 50, 203-213, εικ. 98-104.

²³ Όπως, για παράδειγμα, οι εικόνες με τον Χριστό Παντοκράτορα, την Παναγία Οδηγήτρια και τον άγιο Ιωάννη τον Προδρόμο, που μαζί με τη Σύναξη των Αποστόλων αποτελούν το σύνολο των δεσποτικών εικόνων του τέμπλου του καθολικού της Μονής. Στο ίδιο, αρ. 51-53, 213-221, εικ. 105-108. Ο Τσιγαρίδας συνδέει τον Διονύσιο και το εργαστήριό του με δέκα εικόνες, ένα βημόθυρο και ένα επιστύλιο Μεγάλης Δεήσεως στη μονή Καρακάλλου.

Εικ. 3. Ναός Πρωτάτου. Τοιχογραφία του Δίκαιου Νώε, περ. 1290, λεπτομέρεια.

δάσκαλος της ζωγραφικής που συγκεντρώνει γύρω του πλήθος μαθητευόμενων ζωγράφων, πολλοί από τους οποίους γίνονται στη συνέχεια μέλη του εργαστηρίου του, όπως ο Κύριλλος από τη Χίο. Νέα παιδιά που, όπως κι εκείνος, αφήνουν τον γενέθλιο τόπο τους και έρχονται στο Άγιον Όρος για να μαθητεύσουν κοντά του. Ο βίος παραδίδει επιλεκτικά εκτός από τον Κύριλλο και τα ονόματα του Πέτρου, του Αγαπίου και ενός άλλου Πέτρου, ανηψιού του πρώτου, που όλοι τους καταγόταν από τον Φουρνά²⁴.

Δεν είναι δύσκολο να ανασυνθέσουμε την ατμόσφαιρα μέσα στο εργαστήριο του Διονυσίου. Και αυτό φαίνε-

²⁴ Δημαράς, ό.π., 249-251.

Εικ. 4. Παρεκκλήσι Προδρομού. Τοιχογραφία του Δίκαιου Νώε, 1711.

ται ότι δεν άργησε να δημιουργήσει προβλήματα. Ο Θεοφάνης στον *Βίο του Διονυσίου* αφήνει να διαφανεί ο φθόνος που η μεγάλη προσέλευση μαθητών στο εργαστήριό του είχε δημιουργήσει, και παραθέτει δυο ανεκδοτολογικού χαρακτήρα ιστορίες. Στην πρώτη ο προηγούμενος της μονής Καρακάλλου, Χριστόφορος, τον εράβδισε δημοσίως στα πόδια ντροπιάζοντάς τον, με το

Εικ. 5. Ναός Πρωτάτου. Ο Χριστός Αναπεσών, τοιχογραφία, περ. 1290.

Εικ. 6. Παρεκκλήσι Προδρομού. Ο Χριστός Αναπεσών, τοιχογραφία, 1711.

Εικ. 7. Άγιον Όρος, μονή Καρακάλλου. Η Σύναξη των Δώδεκα Αποστόλων, εικόνα του Διονυσίου του εκ Φουρνά, 1722.

πρόσχημα ότι δεν ζωγράφιζε με έντεχνο και όμορφο τρόπο τις εικόνες της Μονής, θέλοντας με τον τρόπο αυτό, όπως ο Θεοφάνης ισχυρίζεται, να ψέξει την επιδεξία και γεμάτη φαντασία ζωγραφική του, «επιτήδειον και ευμήχανον» αποκαλεί τη ζωγραφική του ο Βίος²⁵.

Η δεύτερη ιστορία αναφέρει τα εξής: κατά την εκ βάθρων ανακαίνιση του κελλιού του και του παρεκκλησίου του Προδρομού στις Καρυές ήρθε σε αντιμαχία με έναν μοναχό, ονόματι Τιμόθεο, γείτονά του και με παρουσία στη γεροντία. Αφορμή ήταν ένα κλαδί ελιάς που εμπόδιζε τις εργασίες αναστήλωσης του κελλιού του Διονυσίου και σύμφωνα με τον ίδιο έπρεπε να κοπεί, πράγμα με το οποίο διαφωνούσε ο Τιμόθεος²⁶. Φαίνεται πως το γεγονός αυτό δημιούργησε τόσο μεγάλη ένταση, που οδήγησε τον Διονύσιο να πάρει συνοδική άδεια από το Πατριαρχείο για να εγκαταλείψει το Άγιον Όρος και να μεταβεί με τους μαθητές στον Φουρνά για να ξεκουραστεί και «για το καλό όλων», όπως αναφέρει ο Βίος. Παρόλο που ο Βίος δεν αναφέρει το πότε ακριβώς συνέβη αυτό, είναι γνωστό ότι το 1727 ο Διονύσιος άφησε το κελλί του στις Καρυές και μετέβη στον Φουρνά, όπου έζησε για έναν ολόκληρο χρόνο.

Επιστρέφοντας στις Καρυές το 1729, ασχολήθηκε με τη συγγραφή της *Ερμηνείας* και αυτό αποτέλεσε μια μεγάλη στιγμή της δραστηριότητάς του. Η συγγραφή της *Ερμηνείας* μπορεί να τοποθετηθεί ανάμεσα στο 1729 και το 1733. Στη συγγραφή αυτή τον βοήθησε ο μαθητής του Κύριλλος από τη Χίο. Η συμβολή του Κυρίλλου στη συγγραφή της *Ερμηνείας* ορίζεται από τον ίδιο τον Διο-

²⁵ Στο ίδιο, 249.

²⁶ Στο ίδιο, 251-252.

νύσιο ως εξής: «ἄτινα καὶ ἐπιπόνως ἐσυνάθροισα μετὰ τοῦ ἱερολογιωτάτου κύρι Κυρίλλου, τοῦ ἐμοῦ μαθητοῦ τοῦ ἐκ Χίου, παρ' οὗ τε καὶ ἐπανορθώθησαν μετὰ πολλῆς σκέψεως». Αυτό που αυτή η φράση φαίνεται να εννοεί είναι ότι ο Κύριλλος έκανε τις διορθώσεις στο κείμενο που ο Διονύσιος είχε συνθέσει.

Προφανώς η περίπτωση του Διονυσίου του εκ Φουρνά δεν εξαντλείται σε ένα σύντομο κείμενο, όπως αυτό. Εδώ προσπάθησα να θίξω έστω και ακροθιγώς κάποια ζητήματα στα οποία σκοπεύω να επανέλθω με άλλην αφορμή.

Maria Vassilaki

FOLLOWING THE FOOTSTEPS OF DIONYSIOS OF FOURNA

This article examines the artistic and literary production of Dionysios of Fournna in an attempt to evaluate him and his work. It focuses on his key works, which help us to understand the scale of his contribution to the artistic creation in the first half of the 18th century. What does Dionysios represent in the artistic production of the 18th century? Or, more importantly, what new did he bring to the religious art of the 18th century? In this context details about his life are discussed, which allow a better understanding of his work. Finally, this article investigates the question to what degree does the *Hermeneia* [the Painter's Manual] help us in understanding Dionysios of Fournna as an artist, as well as his contribution to the artistic and generally the spiritual environment of his time.

Dionysios of Fournna played an essential role in the trend that revived early Palaiologan painting during the first half of the 18th century, of which he, as well as Kosmas of Lemnos and David of Selenitza, is a representative. Dionysios expressed his admiration for the wall paintings of Protaton and for Manuel Panselinos in his *Painter's Manual* and encourages other painters to study Panselinos' works in depth as well, as he himself had done. Dionysios painted the frescoes in the chapel of St John the Baptist (1711) in his cell at Karyes in the manner of the painters of the 13th and the beginning of the 14th centuries and in the manner of Manuel Panselinos in particular.